

7-nji tema: Türkmen Türkçesinde kişi kategorisi (Türkmen dilinde işligiň şahs kategoriýasy)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleşme medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiýatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiýat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiýaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, “**akyly kompas**” “**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçilik we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

✓ **“İşlikdäki şahslar” näme diýmek, ýa-da olar – kimler?**

- ❖ Biz dilimizde **“birinji şahs”**, **“ikinji şahs”**, **“üçünji şahs”** (birliги we köplügi) diýen adalgalary köp ulanýarys.
- ❖ **“Menlik”**, **“senlik”**, **“olluk”**, **“bizlik”**, **“sizlik”**, **“olarlyk”** (ýöňkeme işlerinde) görnüşli adalgalary-da ulanýarys.
- ❖ Bulardan başga-da sözleýiş bilen baglanyşykly **“sözleýji”**, **“diňleýji”**, **“gürrüňe gatnaşmaýan”**; **“sözleýjiler”**, **“diňleýjiler”**, **“gürrüňe gatnaşmaýanlar”** diýen adalgalardan hem peýdalanýarys.
- ❖ Grammatik many aňladýan dil elementleriniň jemine grammatik kategoriýa diýilýändigini öň ýatlap geçipdik.
- ❖ Söz toparlary, atlar, işlikler, sanlar ýa-da aýry-aýry söz toparlaryna degişli **kategoriýalar** şu aşakdakylardan ybaratdyr:

✓ **düşüm,**

✓ **degişlilik,**

✓ **köplük,**

✓ **zaman,**

✓ **şekil,**

✓ **şahs kategoriýalary...**

- ❖ İşlik kategoriýasyna degişli sözleriň umumylygy olaryň ählisiniň gymyldy-hereketi aňladyp, gymyldynyň bolup geçen wagtyny, zamanyny aňladyp bilmeginden ybaratdyr.

- ❖ Her bir söz topary has umumy häsiýete eýe bolan uly grammatik kategoriýa bolup, olaryň hem özlerine degişli grammatik kategoriýalary bolup biler.

- ❖ **Işliklere:**

↓↓↓↓

- ✓ zaman,
↓
- ✓ dereje,
↓
- ✓ şekil,
↓
- ✓ barlyk we ýokluk aňlatmak,
↓
- ✓ şahs, ýöňkeme

ýaly grammatik kategoriýalary aňlatmak häsiýetlidir.

- ❖ **Bilnişi ýaly, her bir işlikde zamany we şahsy görkezýän goşulmalar bolýar.**

- ❖ Şahsy görkezýän goşulmalaryň işligiň her zamanynyň aýratyn formalary, özüne mahsus şahs bildirýän ýöňkeme goşulmalary bolýar. Zaman hem ýöňkeme goşulmalary bilelikde ulanylýarlar.

- ❖ **Birinji şahsyň iň esasy kodlary şulardyr:**

- -m
- -k
- -yn / -in

➤ -ys / -is

Nusga:

ýaz + dy + m;

ýaz + dy + k;

bil + di + m;

bil + di + k;

Nusga:

ýaz + ýar + yn;

ýaz + ýar + ys;

bil + ýär + in;

bil + ýär + is;

Nusga:

ýaz + ar + yn;

ýaz + ar + ys;

bil + er + in;

bil + er + is;

❖ Ikinji şahsyň iň esasy kodlary şulardyr:

➤ -ň

➤ -ňyz / -ňiz

➤ -syň / -siň

➤ -syňyz / -siňiz

Nusga:

ýaz + dy + ñ;

ýaz + dy + ñyz;

bil + di + ñ;

bil + di + ñiz;

Nusga:

ýaz + ýar + syň;

ýaz + ýar + syňyz;

bil + ýär + siň;

bil + ýär + siňiz;

Nusga:

ýaz + ar + syň;

ýaz + ar + syňyz;

bil + er + siň;

bil + er + siňiz;

❖ Üçünji şahsyň iň esasy kodlary şulardyr:

➤ - Ø

➤ -lar / -ler

Nusga:

ýaz + dy + Ø;

ýaz + dy + lar;

bil + di + Ø;

bil + di + ler;

Nusga:

ýaz + ýar + Ø;

ýaz + ýar + lar;

bil + ýär + Ø;

bil + ýär + ler;

Nusga:

ýaz + ar + Ø;

ýaz + ar + lar;

bil + er + Ø;

bil + er + ler...